

РАДИО-ТЕЛЕВИЗИЈА БЕОГРАД

МИТАР ПЕШИКАН

АКЦЕНАТ И ДРУГА ПИТАЊА
ПРАВИЛНОГ ИЗГОВОРА

Посебан отисак из *Језичког приручника*

БЕОГРАД
1991

III. АКЦЕНАТ И ДРУГА ПИТАЊА ПРАВИЛНОГ ИЗГОВОРА

1. За добар књижевни или стандардни језик и за праву језичку културу није довољно старање о томе како треба да буде уобличена писана јавна реч, него су исто тако важна и правила доброг изговора, изговорна норма, *ортоепија*. У тој области најмање стабилизирани део норме јесу питања нагласка (акцента) и ненаглашених дугих слогова (обоје се обухвата скупним термином *прозодија*), те ћемо томе посветити највише простора, али ћемо се најпре мало задржати на другим ортоепским проблемима. За унапређивање и неговање доброг изговора само делимичну помоћ могу дати писани приручници, а пресудан утицај има то колико људи — а пре свега деца и омладина — имају прилике да слушају добро изговорену јавну реч и да слушајући живу реч стичу свест о томе шта је то добар и правилан изговор, који се може прихватити као узор, као владајућа друштвена и културна норма одређене језичке заједнице.

О говорној култури и изговорној норми на радију и телевизији

2. Да би се омогућис такав позитиван утицај јавне речи, нужно је да се у делатностима које највише утичу на изговорне навике и на представе о стандардном изговору систематски негује говорна култура и води смишљена политика одржавања и унапређивања доброг изговора. Некада је у развијенијим националним културама такву улогу имало првенствено позориште, чија је извођачка пракса узимана као оснoв друштвене ортоепске нормe. Позориште је, међутим, могло непосредно деловати само на уске кругове редовнијих посетилаца, а то му је било ограничавало домет утицаја на укупну језичку заједницу и могућност да у њој прошири свест о изговорном стандарду, узусу, норми.

С развитком радија, касније и телевизије, добијено је неупоредиво моћније оруђе утицаја на општенародну језичку културу. У послератним годинама и деценијама дошло је код нас до наглог увећа-

ња броја радио-пријемника, не само у варошима него и у електрифицираним селима, а са ширењем транзисторских пријемника и у осталим људским боравиштима, све до најзабаченијих села и брдских станишта. Са овим ширењем радија, којему се касније придружила телевизија и у великој мери преузела његову улогу, постао је пресудан утицај таласима преношене јавне речи на изговорни стандард. У овоме је радио, док још није била шире продрла телевизија, извршио значајну културну мисију, у којој је предњачио Радио Београд. Велика је и непроцењива улога радија што је на врло широке просторе продрла свест о томе какав је изговор правилан и књижеван; чак и они слушаоци који нису били у стању да то сазнање претварају у властиту говорну навик у добијали су макар пасивне представе од изговорној норми и способност разликовања исправног изговора од неисправног. То се постизало смишљеним неговањем говорне културе, а још више пажљивим одбором спикера, вођењем рачуна да се за спикерски посао бирају људи који потпуно владају типичним новоштокавским изговором и нагласком. Поједини врсни спикери одиграли су значајну просветну и васпитну улогу и остали упамћени као заслужни прегаси на пољу унапређивања наше језичке културе. У овоме им је доста помоћи пружила квалификована лекторска служба.

Нажалост, у време кад је моћ радија и телевизије пресудно порасла дошло је до промена које су окрњиле и у знатној мери угрозиле позитиван утицај ових медија на језичку културу. Наиме, са ширењем нових професионалних обичаја, спикери су добрим делом потиснути, а микрофони су доспели у руке људи за чији су изговор друга мерила била пресуднија него говорна култура. То су донекле закони професије, разумљива тежња новинара да се без посредника обраћају слушаоцима и гледаоцима, али је чињеница да је тиме смањена могућност позитивног утицаја радија и телевизије на говорну културу народа. Знатан број новинара успешно задовољава и ове захтеве, неки од њих у томе достижу и добре спикере, али неки наносе и озбиљну штету мисији ширења доброг изговора и учвршћивања представа о правилности говора, свести о изговорној норми.

Најважнија одступања од доброг изговора на радију и телевизији

3. Стални циљ радија и телевизије морао би бити да јавна реч коју шире буде на узорној висини, и то не само у погледу изговора него и уопште у погледу правилности и квалитета језичког израза. Реч с таласа биће од великог образовног и васпитног утицаја ако се слушаоцу и гледаоцу улије поверење у каквоћу језичке и изражајне културе на радију и телевизији, ако он буде осећао да се узорности је-

зичког израза посвећује стална пажња у свим програмима. Онда ће гледаоци и слушаоци прихватати јавну реч из програма не само пасивно, спонтаним привикавањем, него ће је и свесно пратити и уважавати као мерило доброг израза и доброг језика.

Да би се створило такво поверење, неопходно је пре свега одстранити огрешења о граматичку правилност, која се неопростиво често чују у појединим програмима (нпр. „руководиоц”, „оделење”, „двадесет и четири бодова”, „обзиром на то”, „у вези тога” итд.), затим преводилачке грешке и лошу транскрипцију страних имена, а онда и општа огрешења о говорну културу; у њих спада на пример невешто читање, лоша дикција, испресецањем говор с неприродним продужавањем последњег самогласника (па чак и сугласника), и уопште оно што гледалац и слушалац осећа као сметњу, као недовољан професионални ниво. Од највећег је значаја, међутим, да се сузбију неке појаве које подривају представе и свест о нашем изговорном стандарду, о системском складу и доследности у њему.

4. Погрешан изговор гласова. У области изговора гласова највећа опасност која прети наслеђеном стандардном систему јесте све слабије разликовање меких и тврдых шуштавих африката (сливених сугласника), тј. **ћ, ђ** и **ч, ц**. Ово неразликовање је разумљива и очекивана појава на западу нашег језичког простора, где је то одлика многих хрватских и муслиманских народних говора. У Србији, међутим, неразликовање нема дијалекатске базе, осим у неким периферијским говорима, који нису могли знатније утицати на стање у Београду (разлика се затире у корист **ћ, ђ** у Метохији и у санџачком муслиманском говору, а у корист **ч, ц** у тимочком говору). Ова појава је, упркос томе, ухватила доста маха у Београду, што се само делимично може објаснити утицајем досељеника који у свом родном говору не разликују ове сугласнике, а главни разлози биће социолингвистичке природе. — У сваком случају, осећање разлике **ћ, ђ** од **ч, ц** угрожено је и у Србији, па је тим важније да га подржи и освежи доследна пракса београдског радија и телевизије. Ако би се процес затирања разлике тврдых и меких африката и даље наставио, оптеретиће се школство, дактилографија и штампа истим оним невољама које задају доста посла наставницима, лекторима и коректорима у Босни и Херцеговини и у Хрватској, а окрњиће се и доследност вуковског принципа „пиши као што говориш”, јер ће се у правопису разликовање ових сугласника свакако задржати, било колико се потиснуло у живом говору.

Од других изговорних аномалија, пада у очи да на радију и телевизији често чујемо неправилан (без вибрација) изговор гласа **р**, рекло би се знатно чешће него што људе са овим говорним недостатком срећемо у обичном животу. Ова појава у основи спада у патологи-

ју говора, али може имати ослонаца и у деци која одрастају ван земље, у туђој језичкој средини, па се врате из иностранства кад је већ касно да поправе изговор. Прекомерно толерисање овога на радију и телевизији могло би довести и до помодног опонашања, а тиме и подривања стабилности нашег гласовног система.

У области вокализма најупадљивије одступање у Београду је сувише широк изговор самогласника (са устима шире отвореним него при изговору који можемо сматрати стандардним), што нарочито пада у очи при изговору самогласника е. Ова појава има дијалекатску базу (у источнијем делу Србије, у Војводини), а у Београду изгледа да је распрострањенија код млађих поколења него код старијих. У програмима радија и телевизије ово је свакако непожељна појава, слично као и затворен изговор дугог е (у правцу и), босанске редукције самогласника (нпр. **воден'ца**) и друга одступања од стандардног штокавског вокализма.

5. Нарушавање основног акценатског стандарда. У погледу нагласка треба најпре рећи да наша акценатска и уопште прозодијска норма никада није била тако одређена и утањена као правописна или граматичка, него су постојале разнолике варијације и колебања. Ипак се није доводило у сумњу основно нормативно начело: да се књижевни, стандардни акценат мора заснивати на новоштокавском четвороакценатском систему, какав је примењен у Вуковом речнику и обрађен у радовима Ђуре Даничића, с тим што се та примена и обрада узимала као основни нормативни ослонац, али не као обавезна и искључива изговорна норма. У пракси су се толерисала одступања од Вуковог и Даничићевог система ако су широко заступљена у говорима који спадају у ужу основицу нашег књижевног језика, а на узус Радио Београда нарочито је утицало стање у екавском делу тих говора, тј. у шумадијско-војвођанском дијалекту.

Исправан новоштокавски акценат и поуздан стандардни изговор свих тридесет гласова српскохрватског језика требало би да буде мање-више обавезан услов за уступање микрофона радницима радија и телевизије.

Основни подаци о штокавској акцентуацији

6. По природи свога посла, сарадници радија и телевизије морају посвећивати велику пажњу акценту, и зато је у оваквом изручнику, који се првенствено њима намењује, потребно изложити основне податке о нашој акцентуацији и њене основне одлике и правила. Да би се човек могао ревно односити према својем акценту, поправљати га и усавршавати, неопходно је да стекне основна знања о акцентуа-

цији, да научи тачно читати акцентоване текстове и да научи бележити бар свој сопствени акценат. Ова обрада треба да послужи као помоћ у томе.

Дијалекатска основа нашег акцента. Наш стандардни акценат заснива се на систему новоштокавских говора (четири акцента и неакцентоване дужине), који заузимају највећи део наше језичке територије. Према истоку новоштокавска зона хвата Алибунар и Панчево у Банату, а онда даље преко Србије граница иде приближно правцем Београд – Крагујевац – Краљево – Студеница – Сјеница; у Црној Гори ова зона захвата северозапад републике, укључујући околину Рисна, Никшића, Колашина и Пјеваља. Ка западу се зона новоштокавске акцентуације – делом континуирано а делом наизменично с другим типовима говора – шири до околине Бјеловара, као и до предела Велебита и Хрватског приморја између Сења и Новога, захватајући у међупростору Лику, Кордун и Банију.

Југоисточно од ове зоне – на југоистоку Црне Горе, на југу Санџака и у једном издуженом појасу који пресеца Србију од Пећи до Неготина и Вршца – имамо подручје старијих штокавских говора, чији акценат одступа од књижевног али је системски сродан с њим. Овде се, наиме, у знатној мери сачувало старије стање штокавског акцента, какво је било и у новоштокавској зони до пред крај средњег века, тако да нам ове две зоне предочавају старију и млађу фазу исте акцентуације. И на западу штокавског простора, нарочито у деловима Славоније, налазимо сличне старије акценатске системе, у неким одликама још архаичније него у поменутом источном говорном појасу. Заједничко је за све ове старије говоре да чувају разлику кратког и дугог силазног акцента, а у неким позицијама јављају се и узлазни акценти (само дуги или и дуги и кратки), али не у свим старијим говорима.

На југоистоку Србије, од Призрена до близу Зајечара, налазимо зону врло измењеног акцента, који се знатно удаљио и од старијег и од новијег штокавског стања. Овде не само да се нису развиле разлике у тону (силазност и узлазност), него су изједначени некадашњи кратки и дуги акценат, а неакцентоване дужине потпуно су ишчезле.

7. Постанак новоштокавске акцентуације и њен однос према акценту старијих штокавских говора. Може се сматрати утврђеним да је новоштокавски четвороакценатски систем постао прерадом старијег двоакценатског система. Тај старији систем имао је два силазна акцента, кратки (˘) и дуги (˘˘); у дубљој прошлости они су у неким речима и облицима били узлазног карактера, али су у источнијем делу штокавског простора прерађени у силазне, док се у старијим западним говорима (такође у чакавском и кајкавском дијалекту) та стара

узлазност делимично одржала и до данас. По трајању су се могли разликовати не само наглашени него и ненаглашени слогови, тј. постојале су и ненаглашене дужине (˘), којих је могло бити на слогу непосредно испред наглашеног, као и на било којем слогу иза акцента. Акценат је био слободан, тј. могао се налазити на било којем слогу речи.

У новоштокавској преради није се мењао квантитет (трајање, дужина) слогова, него само место и квалитет акцента. Наиме, стари акценат, за који смо већ рекли да је у овим говорима био увек силазни, преносио се на претходни слог и претварао се у узлазни; ако је пак стари акценат био на првом слогу, те се није имао куд преносити, он се чувао без промене, тј. као силазни (изузимају се спојеви с проклитиком, јер се онда на њу преносио акценат). У случајевима преноса нови акценат је био краткоузлазни (˘) ако се преносио на кратки слог, а дугоузлазни (˘˘) ако се преносио на дуги слог. На месту некадашњег дугосилазног акцента, ако се преносио на претходни слог, остајала је ненаглашена дужина. Примери (у горњем реду је предочено старо стање акцента, а у доњем новоштокавска прерада):

кѹћа прѡвда ливѡда јунѡк приљика живѡм у кѹћу
кѹћа прѡвда ливада јунѡк прилика живѡм ѹ кућу

Овде видимо да је нови (пренесени) акценат редовно узлазне природе. Стање какво је приказано у горњем реду одржавало се на основном простору новоштокавских говора можда до XIV века, а у појасу старијих говора, од Котора до Неготина, чува се и до данас. То не значи да су старији говори увек задржали непренесени акценат. Са изузетком неких мањих зона, и у њима је дошло до преноса акцента, али само делимичног. Преношењем је био захваћен нарочито кратки акценат ако се налазио на последњем слогу (у неким зонама само ако се тај слог завршавао на самогласник); у неким старијим говорима и предакценатска дужина чинила је да се акценат пренесе на новоштокавски начин.

Као илустрацију ових процеса и односа и као помоћ онима који настоје да упознају и науче стандардни акценатски систем а матерњи им је говор старијег типа – приказаћемо једном табелом односе неких старијих акценатских система према новоштокавском. Поред непрерађеног старог система (чува се у побрћу између Зетске равнице и Комова, а остаци и у источној Боки) и новоштокавске прераде, предочавамо (у средњим ступцима) и примере из неких распрострањенијих акценатских система са делимичном прерадом акцента: староцрногорског, косовско-ресавског и јужносанџачког (а као јужносанџачки је и васојевићки и бјелопавлићки акценат).

Из табеле се види да је у новоштокавским говорима настављен и генерализован исти процес који се делимично остваривао и у старијим говорима, с тим што у неким старијим говорима пренесени акценат није сачувао узлазни карактер, него се прерађивао у силазни (се[̀]ло, кри[̀]ло у староцрногорским говорима, се[̀]ло, је[̀]зик у косовско-ресавским).

Поређење неких штокавских акценатских система

стари акц.	СЦГ	кос.-рес.	ј.Санц.	новошт.
крај	=	=	=	=
праг	=	=	=	=
пра̀вда	=	=	=	=
мајстори	=	=	=	=
бра̀шно	=	=	=	=
ма̀тица	=	=	=	=
узд̑арје	=	=	=	у̀зд̑арје
црно̀перка	=	=	=	црнòпèрка
лива̀да	=	=	=	лѝвада
воденѝца	=	=	=	водèница
жив̑мо	=	=	=	жив̑мо
пожив̑мо	=	=	=	пожив̑мо
пѝса̀ти	=	=	=	пѝсати
напѝса̀ти	=	=	=	напѝсати
ју̀на̀к	=	=	=	ју̀на̀к
леж̑и	=	=	=	лѐж̑и
жив̑им	=	=	=	жив̑им
жив̑и	=	=	=	жив̑и
јез̑ик	=	јèзик	јèзик	јèзик
на̀ро̀д	=	на̀ро̀д	на̀ро̀д	на̀ро̀д
сѐло	сѐло	сѐло	сѐло	сѐло
крѝло	крѝло	крѝло	крѝло	крѝло

(Знак = показује да је акценат једнак ономе који му претходи у истом реду.)

Неке опште законитости стандардног акцента

8. Наглашене и ненаглашене речи. Велика већина речи нашега језика има нагласак (акценат) као битни део свога облика, своје гласовне структуре. Неке се речи међусобно разликују само по акценту, нпр. град 'насеље' и град 'туча, ледена оборина', именица дуг и придев дуг, глаголи купити 'скупљати' и купити 'набавити за новац', именица низ и предлог низ итд.; оваквима треба придодати и речи сличног склопа, које се због различитог акцента лакше разликују по слуху (слаб и слап, рад и рат, час и част и сл.). И кад не постоји напредна реч истог или сличног гласовног склопа, акценат остаје веома важна одлика речи; слушаоци би имали знатних тешкоћа да прате

шта говоримо ако бисмо речи произвољно наглашавали, нпр. ако бисмо глагол **правити** наглашавали једнако као именицу **графити** или као глагол **платити**. Зато се такве речи, које имају свој битни, лексички акценат, по правилу изговарају наглашено, без обзира на место и службу у реченици.

Постоје, међутим, и неке категорије речи које немају акценат као битни део своје гласовне структуре и које се у живом говору редовно или најчешће изговарају ненаглашено, а код неких је ненаглашени изговор својствен појединим њиховим значењима и службама. У примерима које наводимо наглашене речи штампане су великим словима (верзалом), а ненаглашене малим словима (курентом):

ПИТА те ЗАШТО си ИШАО у ТОПОЛУ и СУБОТИЦУ. – РЕКАО ми је чика-РАЈКО да му се ЈАВИМ ако што КУПИМ за ЊЕГА. – ПИТАО сам га, као што си ми РЕКАО, ДА ли бисмо се САСТАЛИ у НЕДЕЉУ. – ЈА ЛЕЖИМ, РУКЕ под ГЛАВОМ, па ЋУТИМ и СЛУШАМ како ГРАЂЕМ ЗАМРЗНУТИМ у МОЈА ОКНА ГОЛИ ОРАХ БИЈЕ. (1)

Већ у првом примеру видимо да с обзиром на однос према наглашеним речима имамо двојакe ненаглашене речи: једне, које се називају *енклитике*, чине изговорну целину с претходном речју и наклањају се на њу (ПИТА те, ЗАШТО си), а друге, *проклитике*, изговарају се заједно с наредном речју, чинећи с њом акценатску целину (у ТОПОЛУ, и СУБОТИЦУ); понекад се и једне и друге називају заједничким термином *клитике*.

9. Енклитике могу бити заменичке и глаголске. У прве спадају зависни падежи личних заменица, а у друге помоћни глаголи за прављење перфекта, футура и потенцијала (прошлог и будућег времена и могућног или погодбеног начина). Напоредо са енклитикама постоје и наглашени облици. При томе се једни и други облици разликују делом само прозодијски (тј. по нагласку и дужини) а делом и по гласовном склопу (ненаглашени облици су обично краћи): *ме* – *мѐне*/мѐне, *га* – *њѐга*, *јој* – *њој*, *вам* – *вама*, *вас* – *ва̋с*; *сам* – *јѐсам*, *ћеш* – *хоћеш*, *бих* – *би̋х* итд.

Проклитике су функционално разноврсније, и у њих спадају неке категорије помоћних речи (углавном краћих – једносложних и двосложних), пре свега предлози, затим неки везници и речи у везничкој служби, такође поједине речце. Међу њима није редак случај да реч буде наглашена или ненаглашена зависно од значења и службе у реченици, нпр.

НИЈЕ ОН него ТИ – БОЉИ је ОН НЕГО ТИ;

ЈАВИ се кад ДОПУТУЈЕШ – ЈАВИ КАД ћеш ДОПУТОВАТИ;

ДОЋИТЕ ТИ или ОНА – ДОЋИТЕ ИЛИ ТИ ИЛИ ОНА;

не ПРИЛАЗИ ми – НЕ, НЕМОЈ ми ПРИЋИ. (2)

Видимо да наглашеност саме речи зависи од *логичног* или *реченичног* нагласка, о којему ће касније бити речи, а овде можемо пречити једно опште правило: ненаглашене могу бити само речи на које не пада реченични нагласак.

Од наглашености какву видимо у примерима под (2) треба разликовати случајеве кад проклитика преузима акценат речи пред којом стоји, тј. кад се акценат преноси на проклитику, на пример: **ПОПЕО ми се НА главу, ПОШЛА је НА воду, ДВАДЕСЕТ И два** итд. (о преносу акцента на проклитику биће и даље речи).

Из примера наведених под (1) видимо да се ненаглашене речи јављају и узастопно: **ако што КУПИМ** (две проклитике), **РЕКАО ми је** (две енклитике), **ДА ли бисмо се** (три енклитике), а могуће су чак и четири узастопне енклитике, нпр. **ГДЕ ли би ми се МОГЛА ЗАТУРИТИ ОЛОВКА**. Видимо такође да се енклитике могу наслањати не само на претходну наглашену реч него и на претходну проклитику, па тек посредно, заједно с проклитиком, на наредну наглашену реч: **да му се ЈАВИМ, кад се ВРАТИМ**. При томе се догађа да се створи дужи низ ненаглашених речи, који се тешко изговара без икаквог нагласка, па се зато на почетку таквога низа појављује слабије изражени нагласак или полунаглашеност; такав је пример **као што си ми РЕКАО**, где се на првом слогу везника **као** може јавити акценат типа кратког силазног.

10. **Нагласак речи и нагласак реченице.** Кад речи читамо или уопште изговарамо издвојено из реченице, нпр. у *нагом* низању, *набрајању*, оне се међусобно разликују по врсти акцента, али су у погледу јачине изговора приближно једнако наглашене. У *свободној* реченици, међутим, јачина изговора није равна свуда. Најјаче је наглашено оно што се излаже као ново или као битно, што је најтежије (ако је смисао у потпуном складу са обликом и реченице) предикат (прирок). Ако пак предикат има више смиса од делова, онда је најнаглашенији онај део који је по смислу *стварнији*, којим се најдаље прецизира оно што се жели рећи. Често представља је шим примером, означавајући најјачану нагласком и *курзивом*:

Ненад више. – *Ненад више* – *разгледница*. – *Ненад више* разгледница *девојки*. – *Ненад више* разгледница *овој девојци*.

Показани ред речи можемо узети као нормалан, али од њега се често одступа. Битни део исказа јаче ће се истаћи ако се помакне према почетку реченице, нпр.: **Ненад пише девојци разгледницу**, или: **Ненад девојци пише разгледницу**, или најзад: *Девојци Ненад пише разгледницу*.

Овде је оно што је битно истакнуто не само појачаним нагласком него и местом у реченици. За остали део исказа тежи се да се изговори што економичније, као нешто што се подразумева или што слушаоци већ знају. Често се тај део и скрати, нарочито у усменом говору; у одговарајућој ситуацији наведена реченица потпуно би се разумела и кад би се свела на две речи: „*Девојци пише*”, а њено проширивање преко онога што је стварно потребно за разумевање делује као непотребна многоречивост, непријатна глагољивост. — О овоме би требало да поведу више рачуна поједини телевизијски спортски коментатори, а такође људи који пишу текстове намењене да се изговарају као усмени говор, а не да се читају.

Само наглашавање у реченици истог склопа може придавати различит смисао и различито усмеравати намену и садржај онога што се жели рећи. У примеру који наводимо предочаваћемо у заградни недоречени део реченице, који се подразумева из наглашавања и говорне ситуације:

Нада је јуче донела машину (па куцај, а не пиши руком);

Нада је јуче донела машину (не тражећи кола да је вози);

Нада је јуче донела машину (а данас је твој ред);

Нада је јуче донела машину (а не ти).

Под реченичним нагласком реч се и као целина изговара јасније и наглашеније него друге речи, али главно појачање изговора пада на сам акценатовани слог у речи која се истиче. Тако је у примеру „*Машину је донела* (а не прибор за ручно писање)” појачан првенствено слог *-ши-* (јер је на њему лексички акценат те именице), док слогови *ма-* и *-ну* бивају нешто јасније изговорени због утицаја суседног посебно наглашеног слога, али сами по себи не добијају неко изразитије појачање изговора. У овоме и јест једна од основних функција акцента у речи — да буде главни носилац реченичног нагласка ако ту реч треба посебно истаћи („*подвући*”).

11. И речи које се нађу изван реченичног нагласка обично чувају свој лексички акценат, само је он слабији него у „*подвученој*” речи. Захваљујући томе, говор постаје разговетнији, лакше се уочава граница једне речи (или групе речи) од друге. Донекле сличну улогу

имају у писаном тексту белине између речи, само што се акцентом говор рашчлањује више на делове реченице него на формалне речи. Видели смо, наиме, да енклитике и проклитике чине акценатску и изговорну целину с речју на коју се наслањају и не одвајају се од ње никаквим гласовним модулацијама или сигнаlima. И речи које не спадају у енклитике и проклитике ипак у неким граматичким типовима и употребним позицијама често имају врло ослабљен акценат, те се у изговору наслањају на наредну јаче наглашену реч, чинећи с њоме акценатску целину; понекад ово слабљење акцента иде и до потпуне ненаглашености, а у неким случајевима губи се и дужина слога. Ослабљени акценат често имамо нпр. код неких заменица, упитних облика помоћних глагола и других речи које се јављају у некој помоћној служби, нпр.: *Ја ЗНАМ један ДОЛАП ... , јеси ли ЧУО, хоће ли ДОЋИ, ДАЈ колико ХОЋЕШ, два-три ПУТА* итд. Примере налазимо и код именица, кад представљају титулу или куртоазни атрибутив: *отац ГРИГОРИЈЕ, кнез ЛАЗАР, госпођа ЈЕЛЕНА, друг КАПЕТАН, капетан МАРКОВИЋ*; поједини краћи атрибутиви спајају се с наредном речју у полусложеницу, потпуно губећи акценат (неки и дужину): *чика-ЈАНКУ, кума-СТАНИ, Кнез-МИХАИЛОВА, Поп-ЛУКИНА* и сл.

12. Уопштавајући досад речено, можемо рећи да акценат има три важне службе:

– помаже да се боље и лакше разликују речи истог или сличног гласовног склопа (*град 'насеље' и град 'лед', рад и рат* и сл.), као и уопште да се лакше разазна реч у говору;

– олакшава да се у говору уочи рашчлањеност реченице и границе између речи или група речи (слично белинама у писаном тексту);

– прима на себе реченични нагласак, логичко истицање (слично подвлачењу у писаном тексту).

Добро читање и говорење мора бити у складу са све ове три функције акцента. Огрешења у погледу прве од њих (тј. погрешан изговор и лоцирање акцента) схватају се као недовољно знање нашег књижевног језика, а друге две функције битне су за добру дикцију, без које нема праве говорне културе и која је на радију и телевизији један од основних професионалних захтева. Једнолично читање, без прилагођавања наглашавања и ритма структури и смислу реченице, схвата се као читање без разумевања, а још је горе погрешно лоцирање реченичног нагласка, које оставља утисак погрешног разумевања садржаја.

Битан значај за дикцију има и кретање тонске линије, као и прекиди говора, тј. застанци, паузе. Комбиновање једног и другог има улогу сличну интерпункцији у писаном тексту. У добром читању лако ћемо уочити на пример разлику између потврдне и упитне реченице, или између краја реченице и неке унутрашње границе у њој. Потпуна прилагођеност изговора, наглашавања, ритма и интонације садржају текста може га учинити много изразитијим и упечатљивијим и знатно појачати утисак који оставља на читаоца; разуме се — под условом да то завређује сам садржај текста, јер бесадржајне и баналне фразе неће учинити упечатљивим никаква спикерска или уметничка интерпретација.

У природном току говора или читања обично ће постојати застанак онде где је у тексту неки интерпункцијски знак, али често и на другим местима, где нема никаквог знака осим белине међу речима. Али то никако не значи да је застанак оправдан где год постоји белина, граница међу речима, него само онде где постоји неки смисаони прелаз, нека потреба да се обележи прелазак на нови или посебно истакнути део исказа. Прављење непотребних застанака, а нарочито изговорно одвајање енклитика или проклитика, оставља утисак природно испресецаног говора.

Разазнавање и бележење акцената

13. Кад приступамо утврђивању акцента у каквом тексту, најпре је потребно уочити разлику између наглашених и ненаглашених речи (о чему смо говорили у претходном одељку) и идентификовати које речи имају акценат. Посматрајући саме наглашене речи (домаће и одомаћене), уочићемо одређена правила распореда појединих акцената, зависно од броја слогова и положаја акцентованог слога. Ова правила су условљена самим постанком новоштокавске акцентуације, тј. чињеницом да се стари акценат преносио на претходни слог, добијајући узлазну тонску линију (за разлику од силазног тона старијег акцената).

Акценат једносложних речи. Изузимајући проклитике (предлоге и др.), код којих се догађа да преузму акценат са наредне речи, наглашене једносложне речи могу имати само силазни акценат, кратки (˘) или дуги (˘˘), на пример **рѣт** и **рѣд**. Према томе, за акцентовање оваквих речи треба само уочити наглашавају ли се као „рѣт” или као „рѣд”. За вежбу навешћемо већи број парова у којима једна реч има кратки а једна дуги силазни акценат:

1° бан баш	2° бес збег	3° бис бит	4° бич бик	5° блед блеф
6° блиц брид	7° блок бог	8° бор спор	9° брат врат	10° брк врт
11° брус Прус	12° брух круг	13° вал сват	14° вешт врес	15° ви сви
16° Влах врач	17° воз свод	18° враг праг	19° вук свуд	20° гад глад
21° глог гној	22° грам храм	23° грах крак	24° грех креч	25° гроб груб
26° дар стар	27° дат дах	28° дим Дрим	29° длан план	30° друг друм
31° жар цар	32° зет пет	33° зло зној	34° ја јад	35° јаз пас
36° југ луг	37° крај прав	38° лав плав	39° млад слаб	40° нов ноћ

У ових четрдесет парова примери су тако пробрани да прва реч у пару у пола случајева има кратки акценат (типа **ра̑т**), а у другој половини примера дуги акценат (типа **ра̑д**). Ко год у матерњем говору има ову разлику (а чувају је сви штокавски говори — без призренско-тимочке зоне), моћи ће без већих тешкоћа акцентовати дате примере. Ипак за проверу додајемо податак да прва реч има акценат типа **ра̑т** у паровима под бр. 3°, 4°, 6°, 7°, 9°, 12°, 14°, 16°, 20°, 21°, 22°, 23°, 25°, 28°, 29°, 32°, 33°, 36°, 38°, и 40°, док се у осталим паровима прва реч наглашава као **ра̑д**. Оваква равнотежа постигнута је одбором примера, а стварно су у нашем језику речи типа **ра̑д** знатно бројније него речи типа **ра̑т**, нарочито у лексици домаћег порекла.

У случајевима преноса акцента са наглашене речи на проклитику у ствари обе речи чине акценатску целину и понашају се у акценатском погледу као вишесложна реч, нпр. **на воду** као **истину**, **не дам** као **читам** итд., само што овде има доста дублетизма, о којему ће касније бити речи.

14. Уочавање места акцента у вишесложним речима. За тачно утврђивање акцента вишесложних речи пре свега је неопходно утврдити његово место, тј. на којем је слогу нагласак. То практично значи уочити који је слог наглашенији од других, који се слог изговара јачим гласом, те се може чути с веће даљине. Са изузетком неких сложених и страних речи, опште правило је да нагласак никад није на последњем слогу.

Из тог правила следи да у *двосложним* речима може бити наглашен само први слог, на пример:

к^вућа, а такав је акценат и у речима баба, тетка, брдо, поље, око, чудо, ветар, старац, згодан, гласан, нико, неко, ништа, нешто, гажен, ношен, лако, десно итд.;

к^во^ра^к (акценат је и овде као и у претходним примерима, само што је у књижевном систему на другом слогу још ненаглашена дужина), тако и пораз, ратник, глодар, млинар, задњи, други, сваки, плачем (и плачеш, плаче, плачу), газим, носим, умрем, проклет, прогнан;

ж^вена, тако и вода, село, чело, језик, поток, готов, црвен, ломљив, очев, његов, какав, печен, плетен, императив пеци, реци, плети, носи, ломи;

ј^ву^на^к, тако и сељак, војник, међаш, водар, копач, ковач, женом (тако и ген. жене), водом, желим (и желиш, жели, желе), чиним, летим;

м^вајка, тако и чавка, лађа, злато, пиво, плаћен, памћен;

м^вајк^вом (и ген. мајке), тако и лађом, златни, стари, пети, шести, платим, памтим, везан, писан;

г^влава, тако и трава, снага, сека, тета, нада (и име Нада), крило, писмо, краљев, императ. треси, плати, аор. стресох, платих, минух;

г^вла^вом (и ген. главе), тако и травом, ген. мн. жена, крила, коња, живим (и живиш итд.), јечим.

У *тросложним* пак речима имамо два могућна места акцента:

— на првом слогу: к^во^лено, у^зд^ва^рје, к^ву^ћница, г^вл^вда^вње, ж^вивети, ж^вив^вимо, п^влаћено, п^вла^втим^во итд.;

— на другом слогу: ти^шина, г^всп^во^да^р, три^бина, по^жив^вим.

У речима са више слогова даље се повећава број могућних места акцента, који је начелно за један мањи од броја слогова; на пример, у четворосложним речима акценат може бити на првом, другом или трећем слогу (п^во^сте^лјица, вод^веница, пост^ве^лјина и сл.).

15. Акценат на унутрашњем слогу. Ако смо утврдили да није наглашен први него неки од унутрашњих слогова, одређивање врсте акцента врло је једноставно, јер су у том положају могући само узлазни акценти, тј. `и'. Довољно је, дакле, уочити је ли наглашени слог дуг или кратак, па да се тачно одреди акценат. За вежбу навешћемо већи број парова у којима је у првом примеру кратки узлазни, а у

другом дуги узлазни акценат: тишина — трибина, тако и чистина — Христина, жестина — дресина, топлина — колџа, топлота — колона, домаћин — Романи, масноћа — прегнућа, вретено — решење, испеци — испиши, донесох — отресох, пожелех — поживех; прочита-ти — пропитати, тако и населити — разделити, починити — посинити, одседети — оседети, погубити — пољубити, изводити — извода-ти, научити — наручити; пожелѝм — поживѝм итд.

Онима који тек почињу да разазнају и бележе наше акценте управо су овакве речи, са акцентом на унутрашњем слогу, најпогоднија прилика да уоче природу и изговор узлазних акцената, као и њихову међусобну разлику. Горе смо видели да су за уочавање одлика силазних акцената најпогодније једносложне речи (в. стр. 46/7). Кад се на овим двома групама најједноставнијих примера поуздано уоче и добро упознају сва четири наша акцента, онда ће се без већих тешкоћа разазнавати акценат и кад се налази на првом слогу речи које имају два или више слогова.

16. Разазнавање врсте акцената на првом слогу. Кад је акценат на првом слогу (а то је случај у свим домаћим двосложним речима и у једном делу речи са више од два слога), онда нам никаква претходна општа правила не одређују какав ће он бити нити по трајању, квантитету (дуги или кратки) нити по тонској природи (узлазни или силазни). Могућна су у том положају сва четири акцената, а који од њих имамо у датој речи — утврђујемо првенствено по слуху и језичком осећању.

Обично се лако уочава да ли је акценат дуг или кратак, а ако је дуг, уз мало вежбе поуздано ће се утврђивати и његова природа.

Примери:

дошла је Ра́да	— доста је ра́да
вредна је Зла́та	— вредан је зла́та
била је жи́ва	— било је пи́ва
снажније ву́ци	— урлају ву́ци
много је ра́дио	— чуо је ра́дио
њему је пи́сао	— његова ми́сао

Доста оваквих разлика налазимо у промени појединих глагола, с тим што се поред разлике у акценту у неким облицима јавља и разлика у ненаглашеној дужини: пла́тити — плаћени, крѝни — крѝне, пи́ши — пи́ше, крѝнути — крѝнем(о), пи́сати — пи́шем(о), вра́тити — вра́тѝм(о) итд.

Нешто се теже по слуху уочава разлика између кратких акцената, али и њу доста лако уочавају они којима није однос кратких акцената поремећен у матерњем говору. Примери: **ли̑стина** — **и̑стина**, **по̑бегла** — **по̑беда**, **ру̑чица** — **ку̑ћица**, **пра̑вица** — **кра̑вица**, **у̑чити** — **му̑чити**, **же̑нити** — **пе̑нити**; за овакву разлику има доста примера и у двосложним речима, само је поједини говори не чувају (због дијалекатских прерада акцента, о којима смо раније говорили, стр. 40/41): **же̑на** — **сме̑на**, **во̑да** — **во̑ља**, **се̑ло** — **вр̑ело**, **ота̑ц** — **хи̑тац** итд.

Разлику између силазних и узлазних акцената лакше ћемо уочити ако обратимо пажњу и на изговор слога који долази непосредно иза акцента. Наиме, тај слог се изговара осетно јасније (вишим тоном и интензитетом) иза узлазног него иза силазног акцента; на пример, **-и-** је знатно јасније у речима **ру̑чица**, **гла̑вица** него у **ку̑ћица**, **кра̑вица**.

У разликовању силазног и узлазног акцента на првом слогу може нам помоћи и његова склоност преношењу на предлоге или друге проклитике. Наиме, на проклитику се може преносити само силазни акценат (при чему некад и на проклитици остаје силазан, а некад се прерађује у узлазни), па ако уочимо да се акценат (у изговору новоштокаваца) може са основне речи преносити на проклитику, онда је то сигуран знак да основна реч има силазни акценат. На пример, у изразу **за же̑ну** акценат се никад не преноси (јер је узлазни: **же̑ну**), а у изразу **за ку̑ћу** чује се и пренесени акценат (**за ку̑ћу** и **за̑ ку̑ћу**), што значи да основна реч има силазни акценат (**ку̑ћу**). Преношење акцената на проклитике двојаке је природе (један је тип **ку̑ћу**: **на̑ ку̑ћу**, а други **во̑ду**: **на̑ во̑ду**) и неједнако се одржава на нашем језичком (новоштокавском) простору (боље на југозападу, а слабије на североистоку), али је увек знак да основна реч (у датом облику) има силазни акценат, нпр.:

бра̑та: **бе̑з брата** и **без бра̑та** (за разлику од **о̑ца**: **без о̑ца**, где нема преношења);

гле̑да̑м: **не̑ гле̑да̑м** (за разлику од **чи̑га̑м**: **не̑ чи̑га̑м**);

бра̑ним: **не̑ бра̑ним** (за разлику од **жи̑вим**: **не̑ жи̑вим**);

гла̑ву: **на̑ гла̑ву** (за разлику од **Са̑ву**: **на̑ Са̑ву**) — итд.

Ненаглашене дужине

17. Како је већ речено, у нашем језику се разликују дуги и кратки слогови не само под нагласком него и кад су ненаглашени. У књижевном акценатском систему (оном који су уобличили Вук Караџић и Ђуро Даничић) ненаглашене дужине могу бити на било ком слогу иза акцента, а испред акцента их нема. Те дужине су старог порекла, неке још из прасловенског доба (нпр. **нѡсиш**, **ѡрѹ**, **ѡблѡк**), а неке су настале касније, током средњег века (**рѡдѡст**, **јѣсѣн**, **нѡвѡ**, **пѡкѡрно**), на словима који су у прасловенско доба (пре 1500–2000 година) били кратки. Иако је, дакле, било стварања нових дужина, ипак је много чешћа појава била скраћивање слогова (и наглашених и ненаглашених) који су некад били дуги; на пример, у прасловенско доба били су дуги сви слогови у речима **малина**, **преграда**, **губити**, **седети** (могло би се набројити још много сличних примера).

Скраћивање дужина наставило се и после средњег века, али је тај процес, за који можемо рећи да и даље траје, неједнако одмакао у нашим говорима и говорним зонама. Вуков акценатски систем заснован је највише на стању какво је било у тршићком говору, у коме су се дужине чувале сразмерно веома добро, а слично је стање и у осталим ијекавским говорима. Међутим, у шумадијско-војвођанском дијалекту дошла је до изражаја јака тежња скраћивању старих дужина, што је онда снажно утицало на београдски и шири изговорни стандард, а донекле и на изговор у делу изворно ијекавских говора западне Србије.

Тежња скраћивању не погађа једнако све положаје ненаглашене дужине у речи, него зависи од положаја слога у речи и изговора претходних слогова. Према анализи Павла Ивића, уочавају се ове законмерности:

1) дужине на последњем слогу (нпр. през. **нѡси**, **лѣжи**, **гѡлѹб**, през. **љѹби**, ген. јд. **главѣ**, **пѹтнѡик**) лакше се губе него оне на унутрашњим словима (ген. јд. **гѡлѹба**, **пѡзлѡћен**, **пѹтнѡика**);

2) дужине на отвореном последњем слогу (кад се завршава на самогласник, нпр. през. **нѡси**, **лѣжи**, **љѹби**, ген. јд. **главѣ**) мање су отпорне него дужине на затвореном последњем слогу (**гѡлѹб**, **јѹнѡк**, **пѹтнѡик**, **главѡм**);

3) иза силазних акцената и неакцентованих слогова (нпр. през. **нѡси**, **гѡлѹб**, ген. јд. **гѡлѹба**, **мѹченик**, през. **љѹби**, **пѹтнѡик**, ген. јд. **пѹтнѡика**) дужине се лакше скраћују него непосредно иза узлазних акцената (през. **лѣжи**, **јѹнѡк**, **пѡзлѡћен**, ген. јд. **главѣ**, **главѡм**, **спѡвање**);

4) дужине иза дугог слога (през. *љуби*, ген. јд. *главѐ*, *пѹтник*, *главѐм*, ген. јд. *пѹтника*, *спаванѐ*, друга дужина у *издајник*) лакше ишчезавају него дужине иза кратког слога (през. *носѝ*, *лѐжѝ*, *гѹлѹб*, *јѹнак*, ген. јд. *гѹлѹба*, *пѹзлаћен*, *излетник*).

Укупно узета, ова правила значе да су скраћивању највише изложене дужине типа *љуби*, *пѹтник* и сл., а најбоље се чувају у речима типа *пѹзлаћен*, *јѹнак* итд. Наведене тежње скраћивању неједнако се испољавају у појединим деловима простора шумадијско-војвођанског дијалекта, делом и на традиционалном простору србијанских ијекавских говора. Уочава се да налазимо све више скраћивања кад се крећемо од запада и југозапада ка истоку и североистоку.

На пример, у Љештанском код Бајине Баште (према опису Мирослава Тешића) дужине се чувају у свима горе набројаним положајима; у Горобилу код Ужичке Пожеге (опис Мирослава Николића) такође се доста добро чувају, али долази и до скраћивања иза дугог силазног акцента и иза ненаглашене дужине; на другој страни, у изворном београдском говору (подаци Радмиле Видак) скраћена је већина ненаглашених дужина, а чувају се само типови *пѹзлаћен*, *јѹнак*.

18. Процес потискивања дужина огледа се не само у њиховом директном губљењу, него и у нетипичном, мање изразитом изговарању, чега има и у крајевима у којима се дужине начелно добро чувају. У правом, потпуно очуваном изговору дужина је слична удвојеним самогласницима, као кад би се писало нпр. *носи*, *голѹуб*, *јѹнак*, *путник*, пет *кораака* — с тим да се удвојени самогласници читају лежерно, овлашно и изговарају сливено, без икаквог гласовног истицања њихове удвојености. Међутим, од овог типичног изговора доста одступају, нарочито у бржем говору, и они у чијем се језичком осећању дужине чувају као разликовни знак. У крајевима захваћеним процесом скраћивања то још јаче долази до изражаја, тако да се (и у положајима где се свест о дужини чува) често једва уочава да је слог изговорен нешто дуже него изворно кратки, или се чак у појединим случајевима по слуху то не може уочити. У дијалектологији се зато оперише и појмовима *полудужина* и *факултативна* (необавезна, нередовна) дужина.

С друге стране, кад кажемо да су се у неком говору или стандардизованом изговору поједине дужине изгубиле, то често не значи да је потпуно нестала свака свест о њима. И онај ко не изговара дужину у одређеном положају често је пасивно свестан њене могућности, тако да је у туђем изговору доживљава као неку природну варијацију, а не као нешто туђе, неприродно, вештачко. На пример, и онај који у личном изговору кратко изговара други слог у речима типа *пада*,

слуша, враћа, трећа, млађа ипак често остаје свестан разлике изговора ових речи од зграда, гуша, браћа, срећа, краћа. Наиме, ако би ко ове друге речи изговорио с дужином (зградā, гушā, браћā ...), слушалац ће одмах то осетити као нешто неприродно и вештачко, док изговор типа пāдā (и пāдāм и сл.), слушā, враћā примамо као нормалну, обичну појаву, макар и не била својствена нашем личном изговору.

Навешћемо повећи број напоредних примера с дужином и без ње, како би свако могао проверити колико чува свест о дужини у разним положајима (подвучен је самогласник на коме долази до изражаја контраст дужине и краткоће у књижевном акценатском систему):

измѣњен — измерен; исплаћени — изблаћени; стражарница — стражарица; лётѣ ли — лётели; пѣчѣм — пѣчен; заблїстāш — на чїстāц; привѣнчāш — на прѣчāц; пѣтѣм — пѣток; лѣтї птица — лѣти, птицо; прѣдā — вѣда; замѣтā — срамѣта; чїнїм што жѣлї — ћїлим по жѣлї;

снāгѣм га је савладао — нāгѣн га је савладао; снāгѣ му је нестало — дрāгѣ су му постале; нестало нам је снāгā — нестала нам је снāга; жївѣ ли (питање) — жївели (узвик); много лїцā — брат од стрїца;

срднїци — срднице; гāжѣње — гāжене; ако пāзїте — пāзите (императив); нѣпрāвда — прѣграда; прѣсѣта — ѣсуда; сāздан — Скāдар; млїнāр — млїнац; вāрāш — jāрац; дрѣгā или трѣћа — брїга или срѣћа; тāлāс га нѣсї — знāла сам кѣ сї;

ствāрāте — нāграде; квāрї га бāнчѣње — ствāри су плāћене; онаj лѣдї — они лѣуди; рāћā — лāћа; плāстї (сено) — стрāсти;

измажѣмо — изгажено; блāгāјнїци — блāгāјнице; ѣченїци — ѣченице; плāћенїци — плāћенице; пет кѣрāкā, пет ѣзнāкā — два кѣрāка — једна ѣзнака; пет рāднїцā — свї рāднїци — две рāднице.

На оваквим примерима можемо се уверити да ко год добро разликује сва четири наша акцента, у некој мери чува и свест о ненаглашеним дужинама. Међутим, ономе ко је у одређеним положајима изгубио дужине не може се саветовати да се учи њиховом изговору (то је ретко потребно и ретко даје добар и природан резултат), али — разуме се — ни од онога ко чува дужине сагласне с књижевним системом никад не треба тражити да их избегава. У стандардном и репрезентативном београдском изговору изостајање појединих дужина прихвата се као нормална и допуштена појава, али не као норма или циљ усмеравања.

Акценатска двојства и одступања од система

19. **Акценатски дублети.** Дублети, двојства у акценту, као и уопште у језичким системима, неизбежни су већ због тога што језик није статичан, него се стално у њему нешто мења, развија. Поред повремених општијих промена, које долазе као спонтани гласовни закони (разна преношења и тонске прераде акцената, скраћивања и дуљења слогова), у језицима са слободним акцентом какав је наш, акценти појединих речи и облика мењају се под утицајем других речи и облика с којима су оне прве у некој тешњој, системској вези. На пример, поред старијег акцената *случају* (у *случају*), својственог локативу неких именица, ушао је у обичај и акценат *случају*, изједначен са акцентом других јединских падежа ове речи. Из сличних разлога настала су двојства *ловац* и *ловац*, *градѡвѡ* и *градѡвѡ*, *вѡкови* и *вѡкови*, а има и још доста таквих, којима је заједничко да настају унутар истог система, његовом еволуцијом, слично као што настају и облички дублети.

Други је извор двојстава неједнак акценат у разним деловима наше језичке заједнице, и то и у оквиру самих новоштокавских говора, на којима се заснива наш стандардни акценат. Овакве разлике испољавају се територијално и доводе до извесне диференцираности преовлађујућег акценатског стандарда по појединим културним центрима и срединама. Већ смо говорили о разликама у чувању ненаглашених дужина, а слично се просторно испољава неједнака склоност преношењу акцената на предлоге и друге проклитике, које се знатно боље одржава у југозападној (ијекавској) новоштокавској зони него у североисточној (шумадијско-војвођанској). Друга нека двојства, у акценту појединих речи и облика, испољавају се као разлике источноштокавске и западноштокавске зоне.

Признате разлике у стандардном акценту појединих речи и облика најпотпуније су предочене у речнику Правописа из 1960. године и у Речнику Матице српске (испрва и Матице хрватске). Нема особите потребе да београдски радио и телевизија у својим програмима некаквом језичком политиком усмеравају избор у овим двојствима; разумљиво је да ће сам спонтани утицај средине и састав кадра доносити превагу источних и североисточних варијаната, а делимична употреба и оних других ни по чему неће бити нешто негативно. Смишљено усмеравање треба да тежи чувању новоштокавског стандарда и сузбијању дијалекатских и других појава које не спадају у њега, него га подривају и разарају, а не некаквој варијантској доследности.

20. **Акценат ијекавских облика.** Иако су београдски програми начелно екавски, често су спикери и глумци (каткад и други сарадни-

ци) у прилици да изговарају ијекавске облике, а при томе им је свакако културна обавеза да тај изговор буде потпуно коректан. То је разлог више да овде дамо нека основна објашњења о изговору ијекавских облика.

Разлика екавице и ијекавице настала је различитом заменом некадашњег самогласника који називамо „јат”, а који се изговарао као затворено е, тј. између е и и. Стандардна ијекавска замена углавном је у кратким слоговима је а у дугим ије, док је у екавском у оба случаја е; кад је акценат на двосложној ијекавској замени ије, од његовог тона (силазни или узлазни) зависи на којем ће од та два слога бити. Отуда је у Вуковом и Даничићевом стандардном систему акценатски однос екавских и ијекавских замена јата овакав:

– у кратким слоговима нема разлике: пѣсма, бѣжати, нѣдеља – пјѣсма, бјѣжати, нѣдјеља (тако и у случајевима кад према екавском е стоји ијекавско и: вѣдео, бѣлег – вѣдио, бѣљег);

– у неким данас дугим слоговима (са секундарном дужином) где имамо ијек. је а не ије такође нема разлике: ген. мн. нѣдѣља, прил. смѣрно – нѣдјеља, смјѣрно;

– у ненаглашеним дугим слоговима: љвѣк – љвијек;

– у дугим слоговима са силазним акцентом: вѣк, мѣњӑм – вијек, мијењӑм;

– у дугим слоговима са узлазним акцентом: мѣњати – мијењати.

Из овога видимо да је дуги слог с јатом у класичној ијекавици претворен у два кратка слога. Да је то стварна двосложност, потврђују многи стихови из епског десетерца, нпр.: „Па му мучну ријеч проговара”, „Пријатељи бити довијека”, „Како ћу ти откуп донијети” итд. (примери из песме „Бановић Страхиња”), у којима видимо да ије има вредност два слога. У ијекавским говорима, међутим, има доста одступања од замене дугог јата са два кратка слога. Постоје неке западноштокавске зоне у којима и дуго јат има једносложну замену (изговор типа вјѣк, мјѣњати, љвјѣк, љѣп или лјѣп), а некад се одржава и али губи слоговност, тако да је замена опет једносложна. Широке су зоне у којима се двосложност чува, али замена ије нема вредност два кратка слога, него је изговор њеног другог слога продужен, тако да је доста сужен ареал говора у којима се, сагласно вуковском систему, дуго јат доследно замењује са два кратка слога (углавном на истоку Херцеговине и у Црној Гори).

Старија ијекavsка норма признавала је само класичне вуковске замене дугог јата (**ије, ијѐ, ије**). То се и одржава нпр. у пракси црногорских радио-станица кад су пред микрофоном људи с новоштокавског северозапада републике. На западнијем ијекавском простору, међутим, у стандардној пракси (а и у нормативистичким изјашњењима) прихватају се дуљења другог слога замене јата, па и једносложни изговор. Поједини хрватски лингвисти прелазе и на друкчије стандардно бележење акцената, уводећи граfiје типа **вијѐк, лијѐп** (и **ријѐка** и сл.).

Сараднике београдског радија и телевизије који су у прилици да изговарају ијекавски текст треба упућивати на источноштокавски ијекавски изговор, а то значи:

- јасан двосложни изговор **ије** у свим положајима;
- кад је акценат силазни, наглашавати први слог замене: **вијѐк, мијѐњам** (никако **вијѐк** или **вјѐк**);
- кад је акценат узлазни, наглашава се други слог: **мијѐњати**, при чему је мање битно да ли ће се акценат изговорити као типични краткоузлазни или ће се продужити, у правцу **мијѐњати** (док у изговору речи типа **вијѐк, љвијѐк** на слогу **је** не треба да буде никаквог дуљења).

Може се саветовати глумцима да текстове писаца из предела старијих говора (Његош, Љубиша, Марко Миљанов, разни хумористички текстови) изговарају са својим стандардним акцентом, јер по правилу испадне неприродно када ко покуша да имитира дијалекатски акценат ако га не познаје као матерњи. Дијалекатски изговор разликује се од стандардног не само у акценту појединих речи него и у реченичном нагласку, и једини начин да глумац ипак коректно изговори текст туђег дијалекта јесте да сними сав тај текст у изговору човека којему је то матерњи говор, па да онда увежба опонашање.

21. **Одступања од новоштокавских системских правила у сложенацима.** Колебања акцента о којима смо говорили, иако у њима има доста додавања ономе што су записали Вук и Даничић, остају ипак у оквиру основних правила новоштокавског система. Новији развој донео је, међутим, и неке појаве које се косе с наслеђеним основним акценатским правилима, пре свега с принципом да силазни акценат може бити само на првом слогу и да акценат не стоји на последњем слогу речи које имају више од једног слога. То нарочито долази до изражаја у новијим типовима и слојевима наше лексике, првенствено у новијим сложенацима и речима страног порекла.

Сложенице, у које овде нећемо рачунати спојеве с префиксима, биле су у словенским језицима доста ограничен лексички слој, па ни у нашим народним говорима не показују неки знатнији развој и множавање. Међутим, друштвени и културни развој и нарастање међујезичке комуникације и утицаја довели су до стварања великог броја сложеница, у којима се јављају и нека одступања од правила која важе за акценат других речи (простих речи и изведеница). Наиме, иако је сложеница начелно уобличена као једна реч, поједине врсте сложеница (нарочито новијих) осећају се као непотпуно срасли спој двеју речи. То се огледа и у двојаком акценатском понашању сложене речи, јер се правила која важе за једну реч примењују делом на целу сложеницу а делом на њене делове посебно. Отуда неке сложенице задржавају двоструки акценат, на оба своја дела (нпр. **назџвипријатељ**). Томе су нарочито подложне дугачке, многосложне сложенице; на пример, **придев дезоксирибонуклеинска** (киселина) готово је немогуће изговорити само с једним акценатом.

Друге пак сложенице немају двоструки нагласак, али на другом свом делу задржавају силазни акценат под утицајем основне речи, одступајући тиме од правила да се силазни акценат налази на првом слогу. Већ у Вуковом речнику налазимо **раноранилац**, под утицајем основног **ранилац** (данас кажемо **ранилац**, **раноранилац**), а у новијој лексици има доста таквих задржавања силазног акцента унутар сложене речи: **пољопривреда** (према **привреда**), **многопштовани**, **новобнован**, па и **великомученик** и др. Силазни акценат даље од првог слога обичан је и код новијих позајмица кад сраста у једну реч (губећи споредни нагласак) израз од две или више речи, посебно кад се спајају два иста или слична форманта: **рокенрол**, **рентакар**, **берибери**, **бугивуги**, **цијуџицу**, **цикџак**; како видимо из примера, акценат је понекад и на последњем слогу, чиме се нарушава још једно новоштокавско опште правило.

Овакве појаве проистичу из саме природе сложеница, и не би био реалан покушај да се оне сузбију и одстране из стандардног изговора. Био би потпуно неприродан акценат типа **берибери**, а не би много био реалнији ни захтев да се говори **берибери** уместо уобичајеног **берибери**. Ипак, онде где је у некој мери ушао у обичај и акценат усклађен с општим правилима, треба га подржавати; на пример, ко тежи узорном наглашавању даће предност бољем акценту **Југославија**, иако је (и код новоштокаваца) акценат **Југославија** много распрострањенији.

22. **Страни утицаји у акценту позајмица.** Старије туђице које је народ спонтано прихватио потпуно су прилагођене новоштокавским акценатским правилима. Тим правилима прилагодио се и највећи број новијих културних позајмица. У страним језицима с чијим изго-

вором више долазимо у додир акценат је претежно силазне природе, а то значи да се проблеми прилагођавања намећу кад је он ван првога слога. У таквим случајевима његово прилагођавање нашем систему врши се на три начина: (1) успоставља се наш друкчији акценат, без непосредне везе са изворним страним: **синтѐза, метóда, пòзитив, линеáран, пòзиционӣ;** (2) акценат се преноси на претходни слог и постаје узлазан: **астрóлог, манѐкѐн, йлúзија;** (3) акценат остаје на истом слогу, али се прерађује у узлазни: **монтáжа, навигáција, организам, оперѐта, смòкинг, фортѝсимо, фортѝпијано** (оваква прерада могућа је кад акценат није на последњем слогу наше речи).

Снажна је тежња да се акценат задржи на истом месту као у страном језику и кад се налази на последњем слогу, те добијамо акценте несагласне с нашим системским правилима: **реферѐнт, ађутáнт, дијамáнт, ређе ролó, кабарѐ,** а још ређе (у ствари регионално) **стилӣст, социјалӣст, прогрáм** итд. Овакви акценти не сматрају се књижевнима, те се у приручницима нормирају акценти типа **рефѐрент, ађутант, прòграм, рóлò** (ген. **ролба**) итд. И у програмима радија и телевизије треба им свакако давати предност и настојати да се позајмице које уводимо у наш језик и наглашавањем прилагоде домаћим обрасцима.

Има и неких друкчијих системских аномалија у наглашавању речи страног порекла. Тако се однекуд створио и доста раширио акценат на првом слогу ген. мн. у речи **комúнист(а)** („Савез кОмуниста”), а исправно је само **комúнистá**, где се може допуштати гашење последње дужине, али не и пребацивање акцента на први слог. Акценат се понекад пребацује на први слог и у речима **политика, Америка** и **република**, чиме се нарушава типични образац позајмица на **-ика**, које имају стандардни акценат (`) на трећем слогу с краја: **физика, ди-на́мика, патѐтика, естѐтика**, па тако треба и **полі́тика, Амѐрика, репú-блика** (и у ген. мн. исти акценат, само с дужинама). Чест је и погрешан акценат типа **Далматíнаца** (уместо **Далмáтíнаца**, макар и с мање дужина).

Наглашавање страних имена

23. Разумљиво је што се страни антропоними (лична имена и презимена) још јаче опирау штокавским акценатским правилима него позајмице општег значења, јер највећи број страних имена не постаје интегрални и трајни део нашег језичког израза, него само „гостују” у нашем језику, најчешће привремено. Та непотпуна уклопљеност у наш језик погодује утицају изворног акцента на наше наглашавање, разуме се за оне језике које довољно често слушамо као живу реч (у школи и у другим приликама), тако да се у нашој језичкој за-

једници створи одређена представа о изворном наглашавању. Таква представа лакше се ствара за језике који имају постојано или углавном постојано место акцента.

Отуда се створило фактичко правило да је наше наглашавање француских имена ослоњено на изворно (последњи слог), било да се наш нагласак задржава на последњем слогу или се, што је боље, преноси на претходни слог као узлазни (*Русњ, Помпидѹ, Робеспјѐр* — или *Рѹњ -ња, Помпидѹ -ѹа, Робћспјѐр -ѐра*). И за мађарска имена (ако их осећамо као специфично мађарска) спонтано смо из изворног изговора прихватили наглашавање првог слога (указиваћемо великим словом на место акцента): *КАпошвар, КЕчкемет, ФЕренцварош, Естерхази, КОстолањи* итд. У италијанским пак именима наш је акценат на другом или на трећем слогу од краја (према нашем разликовању слогова, које није увек као и италијанско), што се добро слаже са изворним наглашавањем: *ПучИни, ЂузЕпе, ГарибАлди, МикелАнђело, АнтОнио, КалАбрија*.

Ово никако не значи да циљ нашег нормативног усмеравања и учења треба да буде пресађивање изворног страног акцента у наш изговор, и погрешан је био познати нормативни договор наших радиостаница да се имена из других језика наглашавају као у изворном језику. Тежња ка томе доводила је и до непогођених, тобожњих изворних акцената (нпр. *ЖукОв*, док Руси наглашавају први слог: *ЖУков*); али и кад се погоди изворни акценат, он је за нас погрешан ако је необичан, неприродан. Заправо је неважно је ли аутентичан или није рецимо акценат *КараманлИс* или *КардЕљ*, јер је он у нашем језику неприхватљив, стран нашем уху. Циљ треба да нам буде природан изговор, да нам реченица не звучи као скрпљена из разних језика.

Практично правило могло би се овако изрећи: изговарајмо име из неког страног језика онако као да га носи наш суграђанин и припадник наше језичке заједнице и као да је оно само даљим или посредним пореклом из оног језика у ком смо га у ствари нашли.

Још је важније да буду добро прилагођена значајна географска имена (а и трајно значајна људска), која улазе у наш трајни културни појмовник, а тиме и у наш активни лексички фонд; рецимо, име *Амазњн* постало је интегрални део нашег речника, те је исто тако важно да буде постојано и добро уобличено као и општи термини (нпр. *каучук* или *жирафа*).

У сваком случају, изворни акценат не намеће нам никакву обавезу ако није спонтано утицао на наш изговор. Слично мађарском, и фински језик има акценат на првом слогу, али он није био у прилици да утиче на наше говорне навике, те нећемо ићи за изворним нагла-

ском кад изговарамо имена **Пасикиви, Кеконен, Туртијајнен, Марти-ниједи** (град) и др. Упркос географској блискости и историјским и културним везама, ни грчки изворни акценат није осетније утицао на наше навике у наглашавању грчких имена, те и овде можемо слободно ићи за својим језичким осећањем и створеним навикама. Изворни акценат, и у грчком и у појединим другим језицима, може нам бити само од припомоћи у избору, кад се колебамо између два акцента једнако блиска нашем систему и нашим спонтаним склоностима.

Будући да су се код нас створиле неке општије навике у наглашавању страних имена, понекад нам избор сугерира сам формални лик и структура имена. На пример, имена на **-он** из разних језика и разноликог изворног акцента склони смо да изговарамо по типу **Лондџн – Лондоџна**. У кинеским именима, опет, кад је двосложан други део имена, уобичајено је да се нагласи последњи слог: **Маџо Цедџнг, Цџџу Енлај, Дџџнг Сјаопџнг, Цџџо Цијаџнг, Ђџџнг Цемџн** – и оваква самоникла правила треба поштовати. – Напоменимо овде, иако се то не тиче нагласка, да је у кинеским именима (слично и у корејским и у вијетнамским) онај први део презиме, а други (или други и трећи кад се троделно пише) приближно одговара нашем личном имену; то значи да је у новинском наслову „Цемџн мекши од Денга” друга личност нормално именована презименом, а прва (потпуно неумесно) личним именом. Исто је тако неприхватљиво окретање редоследа тих имена („Цедунг Маџо”), а неки коментатори тако изокређу имена кинеских гимнастичара.

24. Посебно је важно да се природно наглашавају словенска имена, кад разазнајемо њихову структуру и доводимо их у везу са одговарајућим нашим образовањима. На пример, у руским презименима на **-ов/-ев** не треба никад наглашавати последњи слог, најпре зато што ће код нас мало ко погодити изворни акценат; у руском је акценат на последњем слогу нпр. у **ПетрОв, ПопОв, ТитОв, СедОв** – али на првом слогу у **ЖУков, КОњев, ЗвЕрев, ЧЕхов, БИков**. Други је разлог потреба да се сродност и структурална прозирност словенских језика искористи за што природније уклапање преузетих имена у наш израз, у интересу чувања његовог склада и смањивања оптерећења која неминовно доноси преузета страна лексика.

Из истих разлога, иако знамо да је пољски акценат увек на претпоследњем а чешки и словачки на првом слогу, нећемо преузимати нагласке типа **БолЕслав, СтанИслав, ВладИслав** (пољска имена), нити **НАвратиљова, ЧЕРнохорски, ЈЕроним, МАксимилијаџн** (чешка имена), него ћемо нагласак саображавати нашим именима и познатим структурама. Једнака мерила треба да примењујемо и на имена из македонског и словеначког језика. На пример, презимена на **-ски** изговараће-

мо сагласно својим навикама, било да су из македонског, пољског, чешког, словачког или руског језика; ко чува дужину на наставку **-ски**, изговараће је и у овим именима, иако је она међу поменутиим језицима изворна само у чешком и словачком.

Уз помен руских презимена на **-ски** додајмо да се она код нас често преносе у изобличеном виду, због некакве тежње максималној верности или због неразазнавања структуре. У руском се, наине, ова презимена (буквално узето) завршавају на **-скиј**, а за женске носиоце на **-скаја** (**-ский**, **-ская**); такви су ови наставци некад били и код нас, али су се сажели у **-ски** и **-скā**. По Правопису и по структуралној сродности ова руска презимена преносимо с прилагођеним наставком: **-ски**, **-ска** – нпр. **Добровољски**, **Белевска** (мушки члан породице био би **Белевски**) – и мењају се нормално као и наши придеви. Упркос томе, у преносима наших спортских коментатора чућемо готово редовно „**Богинскаја**”, „**Белавскаја**”, „**Лисовскаја**”, а онда и ген. „**Богинскаје**”, дат. „**Богинскаји**” итд. као **Сораја**, **Сораје**, **Сораји**; тога има и у другим приликама кад се преносе руска имена, па се и акценат изобличује по моделу „**Сорāја**”. Ако се и може допустити да се у номинативу каже **Добровољскиј**, **Богинскаја** (ради аутентичности и због дословног читања са семафора и из програма), никаква аутентичност или верност не може оправдати датив „**Богинскаји**” (руски је датив **Богинској!**), инстр. „**Плисецкајом**” итд. Та презимена треба, дакле, мењати по нашој придевској промени (**Богинске-Богинској-Богинску**, **Добровољског-Добровољском** итд.), било да у номинативу узмемо дослован облик (**Богинскаја**) или прилагођен нашем систему (**Богинска**); а кад употребимо нормалан облик, само по себи ће се наметнути и природно наглашавање.

Кад је реч о спортистима и њиховим именима на **-ски**, споменимо да су наши слушаоци спортских преноса имали прилике да слушају и литванска презимена типа **Јакубаускас**, **Иванаускас**, **Баранаускас**, **Паулаускас**, и то обично с нагласком на **-у-**. Уз мало досетљивости препознаћемо у овим именима одраз и паралелу словенских имена на **-ски** и уочити да је **-ау-** у наставку дифтонг који одговара словенском **-ов-**. То не значи да ћемо пословенити облик литавских имена (**Јакубовски**, **Ивановски**, **Барановски**, **Павловски**), али ће нам уочавање структуре помоћи да дођемо до оправданијег нагласка, тј. нагласићемо први (слоготворни) а не други (неслововни) део дифтонга: **ЈакубаУскас** (као **ЈакубОвски**), а не „**ЈакубаУскас**”.

Задржали смо се сразмерно дуже на именима него на позајмицама општег значења, јер ове друге речи можемо наћи у речницима са означеним нагласком, док за имена нема таквих приручника. Уз то, многа страна имена код нас се појављују као новина, а радио и телевизија су у прилици да их први пут уведу у нашу јавну реч, па је

веома важно да већ приликом увођења добијају најпогоднији лик, и по облику и по нагласку.

Једна озбиљна опасност за основни лик наше акцентуације

25. Последњих деценија у београдским млађим нараштајима (а и као шира мода) ухватила је врло широког маха једна појава напуштања новоштокавске акценатске основе, својеврсна неутрализација акцената. Из године у годину она све више пада у очи, јер се носиоцима таквог акцената све чешће уступају микрофони радија и телевизије. Та акценатска аномалија може имати неке дијалекатске ослонце на истоку и југоистоку Србије, али је у ствари хибридна, јер акценат остаје углавном на истом слогу на којем је и у стандардном систему, само се артикулационо изобличава. Изгледа да је основно у том процесу нетипичан изговор краткосилазног акцената, који се нешто продужује и лишава силазности, а остала три акцената иду му у извесном смислу у сусрет. У најизразитијим испољавањима овога процеса, уместо новоштокавског разликовања акцената по трајању (кратки и дуги) и по тону (силазни и узлазни), ствара се некакав уједначени акценат, који више оставља утисак дугог него кратког — иако је заправо полудуг, а у тонском погледу нема изразите ни силазности ни узлазности. Истовремено се потпуно гасе ненаглашене дужине, а и изговор ненаглашених слогова постаје нешто нејаснији него у типичној новоштокавској речи; често је са оваквим акцентом удружен и отворени изговор самогласника, о којему смо горе говорили.

Добије се тако монотono низање једноличних нагласака, које потпуно разара новоштокавску мелодику и диференцираност акцената, а смањују се тиме и могућности добре дикције, осмишљеног реченичког нагласка. Уместо диференцираног акцената и квантитета — нпр. у реченици: *Свâкê нêдeљê сâми вêжбâмо и рâдîмо* — добија се уједначени неутрализовани изговор, који бисмо приближно могли овако означити: „Свâке-нêдeљê-сâми-вêжбам(о)-и-рâдимо”.

Ако допусти да се овакав акценат уврежи у његове програме, београдски радио-телевизијски центар изгубиће улогу важног ослонца и узора стандардног изговора, коју је успешно вршио у послератним деценијама, и постаће носилац некакве регионалне фонетике, која се никоме неће моћи препоручити као узор.